Олексій КОНОНЕНКО

Українська міфологія

Божества і духи

Харків
«ФОЛІО»
2020

В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світу, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу.

Олекса Воропай

МІФОСВІТ

4/ ЯЗИЧНИЦЬКА ПЕРВИНА

Велети. Городище. Дитинець. Жертва. Ідоли. Ініціація. Капища. Обереги. Поховальні обряди. Тотем. Трапеза. Требище. Тризна. Яв, Прав і Нав.

Поняття "язичництво" виникло в церковному середовищі у першому тисячолітті нашої ери як позначення всього нехристиянського: і гімнів "Річведи", і міфології давньої Греції.

Але щодо слов'ян – неможливо розглядати язичництво лише в межах цього тисячоліття. Корені праслов'янства ростуть з глибини первісних епох. Тоді і там зародилися паростки слов'янського фольклору: велети і богатирі, Велес і Стрибог, шанування тотемних тварин, замовляння природних стихій.

Першослов'яни поклонялися упирям і берегиням, Роду і рожаницям. Приростаючи до землі, обожнювали Матір Сиру Землю, небо (Сварога), сонце (Даждьбога). Захищали рідну землю і виникав богатирський епос з величними героями, які побивали зміїв та іншу злу силу.

Потім головним богом став грізний Перун, покровитель князів і воїнів. Утворюється Київська держава, язичництво стає державною релігією.

Прийняття християнства ще довго не зачепило язичницькі устої особливо в малих містечках і поселеннях. Та й у великих містах відбували язичницькі обряди, навіть князі та знать брали в них участь.

На початку XIII століття у слов'янських народів остаточно встановилося двовір'я, яке дожило до наших днів, бо у свідомості, в творчості, в побуті слов'ян лишки давніх язичницьких вірувань мирно співіснують з християнською релігією.

ВЕЛЕТИ

А ще **асилки**, **великдони**, **осилки** – велетні-богатирі, першолюди у східнослов'янській міфології. Жили в прадавні часи. За народними переказами, велети підняли скелі, утрамбували провалля та урвища, проклали канали для річок. Хизуючись своєю силою, вони почали загрожувати небесним богам: підкидати в небо булави, так, що ті гриміли і лякали богів, хитати-розхитувати землю тощо. Боги розсердилися і знищили велетнів.

Велетні-першолюди або потвори є в багатьох міфах народів світу. Залишками цих язичницьких вірувань, свідченнями про них є персонажі билин (Святогор) та казок (Вернигора, Вернидуб, Крутивус).

Відомий український переказ про великдона, який був такий великий, що йому не було ні житла, ні притулку на землі. Задумав він зійти на небо. Йде, моря йому по коліна, гори переступає, дійшов найвищої гори. Став на веселку, що воду в хмари подає, та й подався на небо. Побачили те небесні

боги, злякалися такого великого і не пустили до себе. Так і лишився великдон між небом і землею: хмари йому – постіль, одежа; вітри й птахи їжу носять; воду з веселки п'є. Але гірко в самоті, тяжко: плаче великдон – дощі йдуть, стогне – громи гримлять.

ГОРОДИЩЕ

Святилище давніх слов'ян, призначене для обрядових дійств під час язичницьких свят, для ритуальних жертвоприношень. Споруджувалися городища під горою чи під пагорбом біля води, навкруг них насипалися вали, прокопувалися рови, які заповнювалися водою. Мали городища два чи три входи, поблизу розташовувалися урочища з ідолами богів.

Те, що городища були місцями язичницького славлення богів, жертвоприношення, спалення небіжчиків, підтверджують археологічні розкопки, під час яких знаходили багато попелу, кісток людей і останків тварин, череп'я жертовного глиняного посуду, кам'яні основи вогнища-жертовника, ножі, стріли, золоті та срібні прикраси.

Яків Головацький подає, що *"...городища розкинуті по багатьох слов'янських країнах, особливо біля північного підніжжя Карпат, в Галичині і всій землі руській..."*

ДИТИНЕЦЬ

Фортеця в середині міста, невелике внутрішнє містечко, – як дитя в материнській утробі – де жили князі, правителі слов'янських міст.

Так ще називалася жертва, яку слов'яни приносили своїм містам.

Дійшла до наших часів легенда про спустошення міста Славенська хворобами – язвою. Задунайські слов'яни відшукали руїни міста і вирішили збудувати там нове місто. Зібралися старійшини на раду: як закласти місто, яку йому дати назву. Один з них запропонував, щоб наступного дня на сході сонця вийти на шлях і перший зустрічний дасть назву місту. Вранці першим їм зустрівся хлопчик, ще майже зовсім дитина. Його принесли в жертву, закопали під стінами міста. Звідси ніби й пішло – дитинець.

ЖЕРТВА

Жертва, **треба** – дари, що їх приносили давні слов'яни, щоб умилостивити своїх богів. Ще приносили жертви духам померлих предків, обожнюваним предметам та явищам. Звичай жертвоприношення виник з уявлень про втручання в життя людини небесних богів та природних духів. Отож і віддавали їм люди частку з урожаю, приплоду, жертвували зілля, тварин, інколи навіть юнаків чи дівчат племені, аби боги були добрими і милостивими.

Про жорстокість обряду жертвоприношення є спомин у "Повісті минулих літ": *"...І приносили їм жертви, називаючи їх богами, і приводили до них синів своїх і дочок, а жертви ці йшли бісам, і оскверняли землю жертвоприношеннями своїми. І осквернилась кров'ю земля Руська і пагорб той"*. **Перунів пагорб** – нині Володимирська гірка в Києві. Під час жертвоприношень відбувались гадання з метою довідатись волю богів. Часто ті гадання вказували на жертву. Знову ж, у "Повісті минулих літ" знаходимо свідчення, що з допомогою **жереба**, який символізував волю богів, визначали отроків та дівчат, котрих приносили в жертву.

Візантійський письменник X ст. Лев Диякон в описі походу Святослава пише про принесення в жертву полонених воїнами руського князя.

Обряд жертвоприношення у слов'ян мав на меті підношення богам і сподівання на відповідь: сприяння у полюванні, військових вправах, у вирощенні врожаю тощо.

У Густинському літописі читаємо, що ідолу Перуна в пантеоні богів князя Володимира *"...як богу жертви приносили і вогонь непогасний з дубового дерева постійно палили"*. Історики давнини Костянтин Багрянородний, Ібн-Фадлан, Прокопій Кесарійський свідчать, що слов'яни жертвували своїм богам квіти, вінки, м'ясо, зілля, хліб, півнів, овець та рогату худобу.

За свідченнями літописів та історичних джерел, жертвоприношення у слов'ян відбувалося під час великих свят на честь богів; під час різних важливих подій в житті племені (похід, перемога в битві, тризна тощо).

Окрім того, жертвоприношення відбували ще досить часто домашнім богам, духам померлих предків.

Залишки цього обряду можна зустріти й сьогодні. Це квітчання травами та квітами домівок – клечання – під час Зелених свят; виставляння їжі, напоїв на підвіконня,

на стіл, за поріг під час Різдва; кроплення горілкою та принесення їжі на могилки під час поминальних днів.

У давніх слов'ян обряд жертвоприношення виконували жерці.

ІДОЛИ

Боввани, кумири, істукани – грубо зроблені дерев'яні чи кам'яні статуї богів, з позначеним одягом, озброєні мечами, палицями, з символічними атрибутами: рогом – символом сили й достатку, чашею – символом долі тощо. Ідолів ще називали **капами**, звідси – капище.

Ставили ідолів у капищах – на пагорбах, на берегах річок, у священних гаях. Ідол був для язичників богом, якому вони поклонялися і жертвували. Ще ставили ідолів у оселях – домашніх богів. Їх навіть брали з собою, вирушаючи в дорогу.

Арабський письменник X ст. Ібн-Даста свідчить про слов'ян: *"...всі вони були ідолопоклонниками".* Те ж дійшло до нас і в літописах: *"Приде Игорь на холм, где стояше Перун"* (Іпатіївський літопис).

Загальновідоме капище богів київського князя Володимира. Коли Володимир прийняв християнство, язичницьких богів наказав посікти. Але Перуна – головного бога – велів кинути у воду, ще видно боячись гніву чи то самого Перуна, чи люду, який в нього сильно вірив.

Слов'янський люд після хрещення Русі поховав бовванів у печери та ліси і продовжував ще довго їм поклонятися таємно. А церква на тих місцях, де були капища і стояли ідоли побудувала храми нової віри.

ІНІЦІАЦІЯ

Посвята, введення у таїнство культу, обряд посвячення в дорослі тощо. Ініціація включає у себе міф як необхідну частину: під час обряду посвячуваному сповіщають міфи племені, які можуть знати тільки дорослі. Ініціація осмислюється як смерть і нове народження: посвячуваний, переходячи у новий статус, ніби знешкоджується у старій якості. Звідси ритуальна схема ініціації в сюжетах міфів та казок: випробування, які підстерігають героя у царстві мертвих або на небі чи в країні чудовиськ.

Ініціація присутня в мотивах тимчасового вигнання героя із звичного середовища, виконання ним тяжких доручень.

В обряді ініціації героєм виступає молодший, бо тільки молодший може перейти в інший статус, може бути посвяченим, що й створює сюжет. Структури ініціації, міфа, казки мають схожість.

КАПИЩА

Капища, **ідолища** – язичницькі олтарі, місця, де приносили жертви богам, храмові споруди, де знаходились статуї божеств.

У більшості випадків дослідники стверджують, що капища слов'ян були просто неба. Проте розкопки та літописні джерела вказують, що за часів дохристиянських вірувань слов'яни мали і культові споруди.

У 1908 році в центрі городища на Старокиївській горі відомий археолог В. В. Хвойка розкопав найдавніше капище слов'ян.

Це великий культовий центр еліпсоїдної форми, мабуть усього полянського князівства. У капищі здіймався масивний стовп, у якому чергувалися шари сильно перепаленої глини, попелу і вугілля. Навколо – чимало кісток і черепів тварин, які були принесені в жертву. Стовп являє собою жертовник, на якому відбувалися жертвоприношення.

Дослідники вважають, що це – язичницьке капище Перуна.

Арабський письменник і мандрівник Ібн-Фадлан, який спостерігав обряд жертвоприношень, лишив опис, що голови убитих тварин розвішували слов'яни на дереві, яке стояло за ідолами, частину м'яса роздавали, а іншу залишали головному ідолу та меншим у капищі.

Капища слов'яни влаштовували на підвищеннях, біля водоймищ, під кронами дерев, що свідчить про вшанування лісів, озер та підвищених місць. До ка-

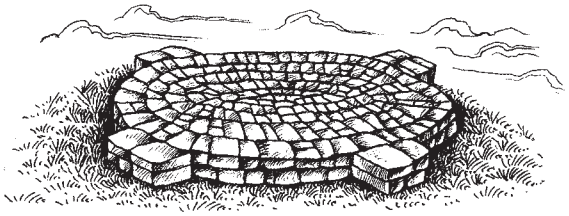

пищ вхід мали жерці та їхні помічники увесь час, вони підтримували вогонь, готували необхідні ритуальні предмети. Під час обрядів жертвоприношень до капища заходили й непосвячені язичники. Проте вони не мали права ступати до святилища, де горів вогонь і відбувався обряд жертвоприношення.

У західних слов'ян язичницькі храми-капища мали назву **контина**.

У капищах стояли статуї богів: посередині – головного бога (Перуна, Рода, Даждьбога, Тура, Велеса, Святовита тощо), а в оточенні були боввани інших, менших божків.

ОБЕРЕГИ

На глиняних посудинах (горщиках, глечиках, мисках) давні слов'яни малювали орнамент, який мав виконувати охоронну функцію. Орнамент бував різним: хрестики, кола, зірки, коса лінія (дощ), хвиляста лінія (вода) та інші. Усі ці магічні символи були оберегами, що захищали посуд і їжу в нім від злих духів.

Оберегами були **амулети-змійовики**, які є прикладом двовір'я. Носили змійовики поверх одягу на грудях. На них зображувалися християнські святі або християнські сюжети, був напис, а на зворотному боці – антична Горгонія чи то змієподібна скіфська Єхидна. Християнські святі на змійовиках в основному змієборці, ті, які замінили язичницького бога-громовика.

Особливою пошаною користувалися у слов'ян амулети-обереги. Так називалися предмети з тим чи іншим відбитком божества, яким приписували таємничу надприродну силу. Такі амулети (або ж набори їх) часто носили з собою, на грудях, біля пояса, і вони мали охороняти від злих сил, відвертати напасті, нещастя, чари, лихо.

Амулети були різні, найчастіше це мініатюрні зображення звірів, коней, птахів, а також предмети – топірці, ножі, гребені, ключі, замочки, ложки, бубонці тощо.

Поява амулетів-сокирок була спричинена культом Перуна, з'явилися вони ще до X ст. і виконували роль оберегів, виступали символами і атрибутами грізного небесного бога.

За віруваннями наших предків, емблемою бога-громовика, що охороняв людей від злих духів, були так звані підвіски-бубонці та деякі інші шумові предмети. Грушоподібні бубонці прикріплювали біля пояса і на грудях. Всередині вони мали металеві кульки, висіли на довгих ремінцях чи ланцюжках і під час найменшого поруху коливалися та дзвеніли, відганяючи нечисту силу.

З культом нічного світила пов'язані численні підвіски у вигляді кружала – так звані **лунниці**. Їх носили як сережки і як **намисто**, а також на жіночих головних уборах. Це були амулети-обереги, які захищали дівчат від злих чар.

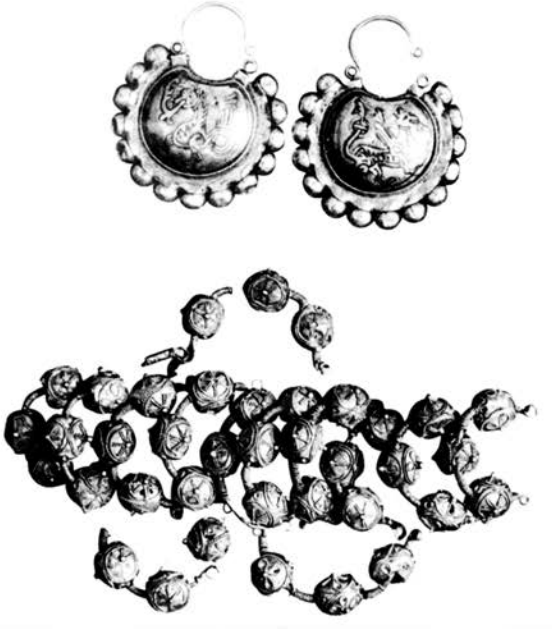

Срібні колти. Намисто. (Розкопки Б. А. Звіздецького)

Сережки з хрестиками були оберегами від різних хвороб. Їх носили і чоловіки.

Із сонячним культом пов'язані й круглі **підвіски**. Вони нагадують за формою сонячний диск. Як священний символ сонця-вогню, **хрест** у давніх слов'ян також служив амулетом, що оберігав його власника з усіх чотирьох сторін. Хрест у язичників-слов'ян був символом небесного вогню, сонячного божества, а тому хрестові приписувались особливі священні властивості. Іноді хрест у колі змінювався, перетворюючись на чотирьохпелюсткову квітку.

До амулетів охоронного типу відносяться різні прикраси від жіночого та чоловічого одягу: шийні **гривни**, сережки, **браслети**, **колти** та підвіски до намиста. Жінки сподівалися таким чином уникнути дії злих духів, тому носили обереги на грудях або біля пояса.

Досить розповсюдженими були амулети-ікла вовка, ведмедя, які носили і прості люди, і заможні. Витоки цього в дуже давніх віруваннях, коли тварини були тотемами племен.

Шумові підвіски використовувалися під час обрядів жерцями.

Окрім цих оберегів, відомі ще обереги-трави. Часник носили при собі дівчата від русалок. Клечали житло травами, оберігаючись від злих духів тощо. Оберегами були вишивки на одязі. Відомі наузи, нав'язки – корені рослин, зілля, хліб з грудочкою солі, гострі залізні предмети, які зав'язували в полотняний мішечок і чіпляли до одежі.

Явище оберегів у язичників мало багатогранний характер, воно показує не тільки ритуали первинної віри, але й філософію життя давніх.

ЗМІСТ

ПОЧАТОК. МІФОПОЕТИЧНИЙ СВІТ. ВІД ПРАДІДА ДО ПРАВНУКА 4

МІФОСВІТ

А/ ЯЗИЧНИЦЬКА ПЕРВИНА 12

Б/ УНІВЕРСАЛЬНІ ОБРАЗИ ВСЕСВІТУ 19

В/ РАННІ ФОРМИ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ 23

Г/ ПЕРСОНІФІКОВАНІ ЯВИЩА ПРИРОДИ 27

Д/ НЕБЕСНІ СВІТИЛА І ЗОРІ 36

БОЖЕСТВА

А/ ВИЩІ БОГИ та БОГИНІ 48

Б/ БОЖЕСТВА і ПЕРСОНИ КАЛЕНДАРНИХ та СЕЗОННИХ ОБРЯДІВ 90

НИЖЧІ МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНИ і ДУХИ..... 102

ПЕРСОНІФІКОВАНІ ХВОРОБИ..... 157

НАДЗВИЧАЙНІ ПЕРСОНИ..... 170